

Eds kyrka

© Stockholms stift
Stockholm 2008
www.svenskakyrkan.se/stockholmsstift
info.stockholmsstift@svenskakyrkan.se

Eds kyrka

Eds församling, Sollentuna kontrakt, Stockholms stift
Eds socken, Upplands-Väsby kommun, Stockholms län, Uppland

Eds kyrka började uppföras under 1100-talet. Den ursprungliga kyrkan bestod av ett rektangulärt **långhus** med ett smalare torn i väster samt en bred **absid** i öster, direkt fogad mot **långhuset**. Denna **s k absidsal**, var en relativt ovanlig planform i Uppland. Förutom i Ed, har den troligtvis endast funnits i Lovös äldsta stenkyrka samt i Frötuna kyrka. Eds kyrkas murar var ursprungligen oputsade. Under 1300-talet revs **absiden** varpå kyrkan förlängdes åt öster med ett rakslutet **kor**.

Under samma tid tillkom **sakristian** i norr och öppningen mot tornet förstörades. Invändigt slogs **kryssvalv**, som 1487 dekorerades med kalkmålningar av Albertus Pictor. Under 1400-talet uppfördes även ett **vapenhus** vid södra **långhusväggens** västra del.

1768 genomfördes en större renovering av kyrkan. Invändigt revs mellanväggen mellan **kor** och **långhus**, liksom **korvalvet**. Ett nytt valv uppfördes i **koret**, med samma höjd som **långhuset**. Utvändigt fick **kor** och **långhus** ett gemensamt brutet tak, och tornet höjdes. Stora fönster togs upp och **vapenhuset** revs. Den södra ingången sattes igen, varpå kyrkans nya entré förlades genom tornet i väster.

Eds kyrka är skyddad enligt 4 kapitlet lagen om kulturminnen.

HISTORIK

Runstenar i kyrkan och i dess närhet tyder på att socknen hade ett centralt läge redan under

vikingatid. Även namnet Ed visar på att socknen utgjort en viktig punkt i kommunikationsnätet. Ed ligger mellan Edssjön, som förr var en del av ett större vatten, och Mälaren. Vid edet, var man tvungen att dra båtarna över land, en sträcka på cirka 200 meter vid Kristi födelse.

När den nuvarande kyrkan i Ed började uppföras under 1100-talet hade den troligtvis inte föregåtts av någon träkyrka. Ed var en självständig församling med Sollentuna som annex fram till 1918. Då blev Sollentuna huvudkyrka med Ed som annex fram till 1962, då de två församlingarna skiljdes åt och Ed bildade eget pastorat. Sedan 1952 tillhör Ed Upplands Väsby storkommun.

Under 1600-talet genomfördes omfattande **säteribildningar** till följd av de svenska stormaktsambitionerna. I trakten kring Upplands Väsby etablerades inte mindre än 13 **säterier**, varav huvuddelen i Ed och Hammarby. Detta medförde bestående förändringar för traktens landskap och dess bebyggelse. Flera byar utplånades helt när de ombildades till **säterier**. Det största **säteriet** var Runsa, ägt av släkten de la Gardie-Stenbock, som under 1600-talet omfattade huvudparten av Eds socken och ytterligare några gårdar i Hammarby och Fresta.

Framförallt under 1700-talet finns påfallande likheter mellan Ed och grannkyrkorna Hammarby och Fresta. Under denna tid restaurerades samtliga tre grannkyrkor. Vid samtliga restaureringar har slottsarkitekten Jean Eric Rehn

(1717–1793) formgivit delar av kyrkornas nya inredning. Hovmarskalken Charles de Geer, innehavare till bl a Väsby gård, bidrog till Eds kyrkas restaurering. Samme man medverkade till restaureringarna av grannkyrkorna Fresta och Hammarby. Överensstämelsen mellan Fresta och Eds kyrkors yttre restaureringar är mycket påfallande.

BESKRIVNING

Omgivningen

Eds kyrka ligger på en höjd, intill Edssjön, som utgjort centralbygden i Eds socken. Bebyggelsen domineras av små herrgårdar, med tillhörande större jordbruk, som sätter sin prägel på landskapet. Närmast kyrkan ligger Edsby gård. Norr om kyrkan passerar landsvägen från 1900-talet. Söder om kyrkan ligger klockargården från 1700-talet, kyrkskolan från 1885 samt ålderdomshemmet från 1912. Eds prästgård ligger drygt en kilometer öster om Eds kyrka. Tidigare fanns en visuell relation mellan kyrkan och prästgården. I samband med att flerbostadshus uppfördes väster om prästgården gick denna koppling förlorad.

Kyrkomiljön

Den ursprungliga och medeltida delen av kyrkogården bestod av den del som idag ligger direkt söder om kyrkan. Den medeltida kyrkogården omgavs av en **bogårdsmur**, som ännu finns bevarad mot söder, öster och norr. 1822 planterades lövträd längs den gamla muren, av vilka flera ännu står kvar. Mot söder finns en vitputsad **stiglucka**, uppförd 1712.

Under 1870-talet utvidgades kyrkogården åt väster. Det nyanlagda området kringgärdades

av en **gråstenskallmur** i stora block. Detta område omgestaltades med terrasser 1921, efter förslag av Sigurd Curman. Utgången mot väster markeras med två huggna stenstolpar med dekorativa urnor samt enkla järngrindar. Från kyrkogårdsentrén leder en grusbelagd huvudaxel upp till kyrkan.

Under 1940-talet genomfördes ytterligare en utvidgning av kyrkogården norr om kyrkan, med landsvägen som en naturlig gräns. Området, som omgärdas av en gråstensmur, planlades av arkitekt Erik Fant. Även på norra sidan finns en entré, flankerad av vitputsade grindstolpar med järngrind. Kyrkogården utvidgades senast under 1980-talet.

Kyrkogården närmast kyrkan, domineras framförallt av resta gravstenar. Direkt söder om kyrkan finns även ett antal smidda gravvårdar. Nordväst om kyrkan ligger en murad **gravkammare**, den s k Ulfsaxska graven. **Gravkammaren** är murad och vitputsad, täckt av järnplåt.

På kyrkogårdens äldsta del, söder om kyrkan, finns ett **gravkor** för Runsa gårds ägare, uppfört på initiativ av T W Ankarcrona 1843. **Gravkoret**, som är uppfört i **klassicistisk** stil, har vitputsade fasader, dekorerade med **rusticerade lisener**, dörr- och fönsteromfattningar. Byggnaden täcks av ett **sadeltak** och **gavelröset** är tydligt markerat.

I samband med att kyrkogårdens västra del omgestaltades uppfördes en **likbod** 1923 i dess sydvästra hörn. Byggnaden uppfördes efter ritningar av Sigurd Curman. **Bårhuset** har vitputsade fasader och täcks av ett **tälttak** med spån, krönt av en kula med kors.

Kyrkobyggnaden

Eds kyrka är en enskeppig **salkyrka** med rakt avslutat **kor**. Kyrkan står i öst-västlig riktning med

sakristia i norr. 1955–56 uppfördes ett nytt **vapenhus** i söder. Det nya **vapenhuset** placerades i samma läge som det medeltida tidigare haft.

Eds kyrkas murverk består av noggrant utvalda, tuktade stenar, men även av flisor och plattor av skiftande längd och bredd. På några ställen påträffas även **avjämningskift** av snedställda stenflisor, s k *opus spicatum*. Detta, liksom den ovanliga planformen, tyder på att kyrkan har en mycket hög ålder. Till detta kommer att kyrkan har ett **romanskt** nordfönster. Detta skulle kunna vara ett ålderdomligt drag, men även tyda på influenser utifrån. Möjligen har man kallat in byggfolk som tillämpat ett kontinentalt byggnadssätt.

Exteriör

Kyrkan präglas huvudsakligen av restaureringen 1768–69, då den i stort fick sin nuvarande gestalt. Kyrkan har putsade fasader, avfärgade i vit kulör. Mot vardera långsidan vetter två högsträckta och rundbågiga fönster. Dessa, liksom rundfönstret på östra gaveln, kom till under renoveringen 1768. På **långhusfasaderna** västra del finns två mindre, **romanska** fönster, som togs fram i samband med restaureringen 1917. Det

Exteriör från öster.

Kyrkogård och **bogårdsmur** från nordost.

norra av de två fönstren är dock endast öppnat inåt. Det södra, som är helt upptaget, hade tidigare samma utförande som det norra, men förändrades under **gotiken** till en mer tidstypisk form.

Långhuset täcks av ett brutet och spåntäckt tak. Den profilerade taklisten är putsad. Även **sakristan** och **vapenhuset** är täckta av spån.

Tornet täcks av ett brutet och **valmat** tak, klätt med falsad kopparplåt. I samband med renoveringen 1768–69, murades tornets översta del om och fick sitt nuvarande utseende med ett stort rektangulärt fönster i första våningen, ett rundfönster i andra och fyra **stickbågiga** ljudgluggar i översta våningen. Ljudgluggarna och fönstren ersatte då de ursprungliga och smala torngluggarna. Entrén via tornet i väster är rundbågig och försedd med en port som har portringen bevarad sedan medeltiden. Sedan 1980-talet är entrén försedd med en glasdörr för förbättrad brandsäkerhet.

Interiör

Långhuset täcks av två **kryssvalv** med treklöverbladsformade ribbor i tegel. Det medeltida **korvalvet** var ursprungligen lägre än **långhusets**,

men i samband med 1700-talets renovering uppfördes ett valv som hade samma höjd som långhusets. Korets väggar är dekorerade med medeltida kalkmålningar av Albertus Pictor (ca 1445–ca 1507). I samband med 1700-talets renovering, då valvet revs och återuppbyggdes gick valvets medeltida måleri förlorat. Väggar-nas målningar däremot, bevarades men kalkades över.

Långhusets väggar är försedda med sex konsekrationskors från tidig medeltid. Förutom de medeltida muralmålningarna finns en målning från omkring 1700 på långhusets norra vägg. Målningen, som föreställer ett upphängt draperi med stiliserade bandrosetter, har sannolikt utgjort en dekorativ omramning kring ett epita-fium.

År 1917–18 renoverades kyrkan under ledning av Sigurd Curman, sedermera riksantikvarie. Curman tog åter fram väggarnas medeltida kalkmåleri. Då måleriet saknades i valvet, kompletterades det med nya målningar av Olle Hjortzberg (1872–1959). Färg och motivval ansluter till de medeltida målningarna, även om växtornamentiken utförts på ett för Hjortzberg typisk maner. I samband med renoveringen 1917–18 försågs korets fönster med glasmål-

Valv med kalkmålningar av Olle Hjortzberg.

© OLLE HJORTZBERG/BUS 2008

Koret med altarpredikstol samt triumfkrucifix i förgrunden.

ningar efter förslag av Olle Hjortzberg. Under samma renovering placerades ett triumfkrucifix i triumfbågen mellan koret och långhuset, enligt medeltida manér. Triumfkrucifixet tillverkades i Lübeck under 1460-talet. Armarna, mittpartiet, törnekronan samt korset utgör dock kompletteringar från 1918 av konservator Allan Nordblad.

Orgelfasaden från 1817 är sannolikt tillverkad av P Strand. Fasaden målades senast om under renoveringen 1917–18. 1916 ersattes det äldre orgelverket av ett från Åkerman & Lund. Orgelverket åtgärdades senast 1964 och har idag 15 stämmor.

Kyrkorummet mot väster och orgelläktaren.

Orgelläktaren uppfördes redan under 1700-talet. I samband med renoveringen 1917–18 byggdes dock läktaren om och dess framskjutande sidopartier avlägsnades. Förutom orgelläktaren tillkom även kyrkans övriga fasta inredning under renoveringen 1768–69. På vardera sidan om mittgången finns två slutna bänkkvarter. Bänkarna justerades något i samband med renoveringen 1917–18. I **koret** finns två **korbänkar** som flankerar **altarpredikstolen** mot norr och söder. De två smäckra nummer-tavlorna som är fästade på **korbänkarna** skänktes till kyrkan i samband med att orgeln sattes upp 1817.

Kyrkorummet mot väster med dopfunten i förgrunden.

Kyrkorummet mot **koret** i öster.

Altarpredikstolen har ritats av slottsarkitekten Jean Eric Rehn och är utförd enligt tidens moderna och **klassicistiska** manér, liksom bänkarna. **Altarpredikstolens** mitt är rikt utsmyckad med dekorerade lister, en **festong** samt en **kartusch**. Arrangemanget kröns av en **kerub**. Visuellt bärs konstruktionen upp av två kraftiga och förgyllda konsoler.

Golvet är belagt med tegel, och i **koret** finns dessutom flera gravhällar. Golvet lades om i samband med 1900-talets renovering, även om det ursprungliga mönstret och materialet bibehölls. Kyrkans dopfont är tillverkad av sandsten. Foten härstammar från 1100-talet, medan **cuppan** tillverkades 1918 av skulptören Anton Lundberg.

Sakristian är täckt av ett kryssvalv i tegel. Mot långhuset vetter en kopparklädd dörr med ett s k stocklås. Det stickbågiga fönstret mot norr fick sitt utseende i samband med restaureringen 1768–69. Tidigare hade sakristian sannolikt ett fönster åt öster.

KULTURHISTORISK KARAKTERISTIK

Eds kyrka omges av kyrkogården, utvidgad vid ett flertal tillfällen. Kyrkogården omsluts av stenmurar från olika tider och pryds med äldre lövträd, framförallt på dess södra och äldre del. Kyrkomiljön präglas stort av den västra sluttningen, indelad med flera terrasserings efter omgestaltningen 1921. Det är den sluttande marken liksom läget mitt framför kyrkans entré som gör området så i ögonfallande.

I dag karaktäriseras kyrkans exteriör, trots det tillbyggda vapenhuset, av den prägel den fick i samband med renoveringen 1768–69. Då omgestaltades kyrkan i överensstämmelse med 1700-talets klassicistiska ideal.

Även invändigt har 1700-talets syn på ett kyrkorums och en kyrkobyggnads lämpliga karaktär påverkat byggnaden. Detta understryks genom den då utförda inredningen med altarpredikstol, bänkinredning och läktare, liksom de högsträckta och rundbågiga fönstren.

Genom Sigurd Curmans restaurering 1917–18, återinfördes dock medeltiden i kyrkorum-

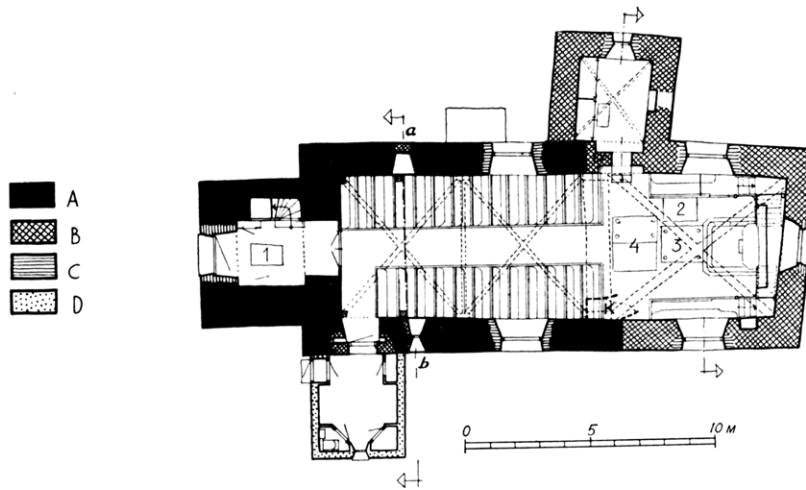
met. Till detta bidrog främst de framtagna kalkmålningarna liksom det medeltida triumfkrucefixet. Curman komponerade ett kyrkorum där kyrkans medeltida element och 1700-talets inredning fick utgöra en helhet, men på ett sätt som rummet historiskt aldrig tidigare sett ut.

Curman hävdade att en byggnads individuella egenart borde vara utgångspunkt för renoveringar. Samtidigt inspirerades han av nationalromantiska idealföreställningar om det svenska kyrkorummets typ, präglade av bl a medeltiden. Detta kunde leda till att vissa tidsskikt i en byggnads historia kunde avlägsnas till förmån för andra. Curmans principer för byggnadsvård blev vägledande för lång tid framåt. Eds kyrkas interiör utgör idag ett tydligt exempel på den restaureringsideologi Curman stod för.

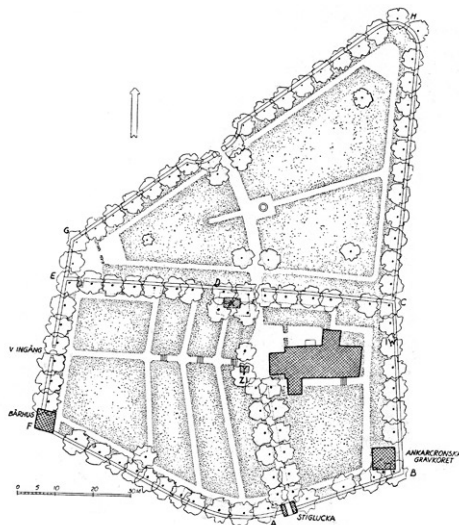
Att särskilt tänka på i förvaltning och användning av kyrkan och kyrkomiljön:

- den fasta inredningen från 1700-talet är utförd med mycket hög kvalitet, inte minst altarpredikstolen av Jean Eric Rehn
- det medeltida murverket, valv liksom medeltida kalkmålningar. Troligen finns medeltida takstolar från 1300-talet bevarade ovan sakristian
- Sigurd Curmans restaurering 1917–18 och de tillägg och förändringar som gjordes i kyrkorummet utgör idag en helhet som tydligt avspeglar tidens restaureringsideologi.

ORIENTERINGSPLANER

Plan av Eds kyrka mot norr. Uppmätning av R Bohlin och P Hedquist 1916, kompletterad av J Söderberg 1957. Sveriges kyrkor.

Kyrkogårdsplan. Uppmätning av J Söderberg 1957. Sveriges kyrkor.

KRONOLOGI

År	Händelse	Källa
1100-talets mitt	Romansk kyrka uppförs, i form av en s k absidsal , bestående av lågt torn i väster, rektangulärt långhus samt en bred absid , direkt ansluten till långhuset , utan mellanliggande kor . Ingång i sydmurens västligaste del.	Curman 1958
1100-tal	Dopfontens fotstycke tillverkas.	dito
1300-talet	Absiden rivs och kyrkan förlängs åt öster med ett rakslutet kor , som fick samma bredd som långhuset , men var lägre och hade separat tak. Sakristian uppförs i norr och öppningen mot tornet förstoras. Över långhus , kor och sakristia slås kryssvalv med treklöverformade ribbor i tegel. Yttertaget höjs.	dito
1400-tal	Vapenhus byggs i sydväst.	dito
1460-tal	Triumfkrucifix tillverkas av en Lübeckermästare.	dito
1487	Koret dekorerats med kalkmålningar på väggar och valv av Albertus Pictor.	dito
1541	Kyrkan antänds av blixten. Uppgifter saknas kring brandens omfattning.	dito
1712	Den södra stigluckan uppförs och ersatte då en äldre förfallen.	dito
1768–69	Kyrkan restaureras och får i stort sin nuvarande form och yttre utseende. Mellanväggen mellan kor och långhus rivs. Det medeltida korvalvet rivs och ett nytt kryssvalv i helstensbredd uppförs med samma höjd som långhusets valv. Långhus och kor får ett gemensamt brutet tak. Stora fönster tas upp. Vapenhuset rivs och sydingången stängs. Vapenhus och ingång förläggs till tornkammaren. Tornet höjs och förses med nuvarande fönster och ljudgluggar. Sakristians fönster får sin nuvarande, stickbågiga form. Kyrkorummet förses med ny bänkinredning, läktare, korbänkar , altarpredikstol och altarring . Altarpredikstolen utförs efter ritningar av J E Rehn.	dito
1817	Orgel införskaffas och en orgelfasad uppförs. Fasaden tillverkas sannolikt av Per Strand. Två nummertavlor tillkommer.	dito
1822	Lövträd planteras utmed kyrkogårdsmuren.	dito
1864	Orgeln byggs om av Erik Gabriel von Rosén.	Wadström 1975
1870- tal	Kyrkogården utvidgas åt väster med ett sluttande markstycke. Samtidigt rivs den gamla västra bogårdsmuren .	Curman 1958

År	Händelse	Källa
1872	Kakelugnen i sakristian ersätts med en järnkamin.	Curman 1958
1843	Gravkor uppförs åt kammarherren T W Ankarcrona på Runsa gård.	dito
1916	Nytt orgelverk från Åkerman & Lund med 6 stämmor och en manual.	dito
1917–18	Interiören restaureras och får sin nuvarande karaktär efter ledning av professor Sigurd Curman. Väggar och valv knackas rena från senare överkalkningar. Medeltida målningar i koret konserveras och kompletteras med kalkmålningar av konstnären Olle Hjortzberg. Fönstren förses med nya karmar och bågar. I ytterbågarna sätts smårutat antikglas in med blyspröjs. Två romanska fönster tas fram i kyrkans västra del. Korets fönster förses med målningar av Olle Hjortzberg. Smärre förändring av vindfång, orgelläktare, bänkar, altarring m m. Framtagning av äldre marmorering på vissa inredningsföremål och ommålning av andra. Befintligt tegelgolv läggs om. Varmluftvärmeledning inrättas med värmekammare under kyrkgolvet invid norra långhusmuren. Triumfkrucifixet konserveras, kompletteras och placeras i triumfbågen. Dopfunten förses med ny cuppa av skulptören Anton Lundberg.	dito
1921	Den utvidgade kyrkogården mot väster ordnas med terrasserings efter förslag av S Curman.	dito
1923	Ny likbod uppförs efter förslag av S Curman.	dito
1930	Det Ankarcronaska gravkoret restaureras.	ATA
1936	Varmluftsuppvärmning byts ut mot varmvattensystem med element.	Curman 1958
1937	Långhusets tak beläggs med spån. Tornhuven kläs med kopparplåt.	dito
1944	Orgelverket från 1916 byggs ut av C Schuster till 13 stämmor, 4 transmissionsstämmor och två manualer.	dito
1949	Det utvidgade området av kyrkogården invigs. Planerat efter ett förslag av E Fant.	dito
1955	Vapenhuset uppförs som en efterbildning av ett vapenhus från 1400-talet. Används som väntrum och brudkammare. Reses på det medeltida vapenhusets grund efter ritningar av arkitekt E Karlstrand. Orgelverket byggs ut med en stämma. Kalkmålningar rengörs och väggar och valv omkalkas.	dito

År	Händelse	Källa
1969–70	Kyrkans yttermurar putsas om.	Wadström 1975
1971	Utvidgning av kyrkogården.	ATA
1980	Utvidgning av kyrkogården.	dito
1987–1990	Interiöra åtgärder. Altarpredikstol, kalkmålningar samt triumfkrucifix restaureras. Sakristian och brudkammaren erhåller ny inredning. Nya ändamålsenliga skåp för textilierna.	Wadström 1975
1988	Portar av glas och järnsmide sätts upp utanför den gamla västportalen som en brandsäkerhetsåtgärd.	ATA
1994	Utvändig kalkavfärgning.	dito
2001	Underhållsåtgärder; tjärning och komplettering av spåntak, isolering av valv, nedtagning av skorstensstockar, förbättring av hammarbandens underbyggnad, installation av gångbryggor ovanför valven.	dito

KÄLLFÖRTECKNING

ATA Antikvarisk-topografiska arkivet
Bebyggelseregistret, Riksantikvarieämbetet
SLM Stockholms läns museum, arkivet

- Boëthius, U, *Uägvisare till kyrkorna i Stockholms län*, Uddevalla 1980
Bonnier, A C, *Kyrkorna berättar*. Upplands kyrkor 1250–1350, Uppsala 1987
Calissendorff, K, *Ortnamn i Uppland*, Stockholm 1986
Curman, S & Curman, G, *Sveriges kyrkor. Solentuna härad*, Stockholm 1958
Nilsson, C, *Kyrkguiden. Uägledning till kyrkorna i Stockholms stift*, Stockholm 2001
Wadström, I, Eds kyrka. *Upplands kyrkor – 166*, Strängnäs 1975